

Το Χρονικό μιας Ανήκουστης Υπόθεσης Αρχαιοκαπηλίας: Ένα Project Τοπικής Ιστορίας

Χαράλαμπος Δήμου
Ιστορικός - Επιμορφωτής στην αξιοποίηση των Τεχνολογιών
της Επικοινωνίας και της Πληροφορίας
chdimou@sch.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Πρόκειται για ένα εκπαιδευτικό Project στα πλαίσια του μαθήματος της Τοπικής Ιστορίας για την Τρίτη τάξη του Γυμνασίου. Είναι το χρονικό από τη ληστεία στο Μουσείο της Αρχαίας Κορίνθου (12 Απριλίου 1990) ως τον επαναπατρισμό των αντικειμένων στην Ελλάδα και την επίσημη παραλαβή τους (2001), μέσα από το Διαδίκτυο, τα γενικά εργαλεία πληροφορικής και το εξειδικευμένο λογισμικό. Ένα αστυνομικό θρίλερ με πρωταγωνιστές τους μαθητές Γυμνασίου σε ρόλο... αστυνομικού επιθεωρητή, την Αρχαία Κόρινθο, τους αρχαιοκάπηλους και όλα τα πρόσωπα που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη μεγαλύτερη ίσως γνωστή υπόθεση αρχαιοκαπηλίας στη νεότερη Ιστορία της Ελλάδας. Μια δραστηριότητα που με πρόφαση την αστυνομική διάσταση της πολύκροτης αυτής υπόθεσης επιχειρεί να οδηγήσει τους μαθητές σε βαθιά γνωριμία με τον τόπο και την ιστορία του, να συνειδητοποιήσουν το εύρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους και να ενεργοποιηθούν στη διαφύλαξη και την προστασία αυτής της κληρονομιάς.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Εκπαιδευτικό Project, Αρχαία Κόρινθος, αρχαιοκαπηλία, εκθέματα μουσείου, θεματικά πεδία, έρευνα, επεξεργασία υλικού, νέες τεχνολογίες.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η γνώση της Ιστορίας ενός τόπου από τους ίδιους τους μελλοντικούς πολίτες του είναι σημαντική παράμετρος της ιστορικής διδασχής. Η παράμετρος αυτή μεγιστοποιείται όταν πρόκειται για την Ιστορία μιας μεγάλης δύναμης του αρχαίου κόσμου, της Κορίνθου, παραγνωρισμένης από τα διδακτικά εγχειρίδια της Αρχαίας Ιστορίας, λόγω της κατανοητής έμφασης στην Ιστορία της Αθήνας και της Σπάρτης. Η ευτυχής στιγμή της έκδοσης και αποστολής στα σχολεία του εγχειριδίου *Η Τοπική Ιστορία ως Πεδίο Σπουδής στο Πλαίσιο της Σχολικής Παιδείας* (Λεοντσίνης & Ρεπούση, 2001) μας έδωσε το έναυσμα να προσεγγίσουμε την Κορινθιακή Ιστορία εμπλουτίζοντας τις πηγές, τα διδακτικά μέσα και την προτεινόμενη από το εγχειρίδιο μεθοδολογία με το υλικό που μπορεί να αντληθεί από το λογισμικό και το Διαδίκτυο, χρησιμοποιώντας σύγχρονα εργαλεία για την επεξεργασία, ανάπτυξη, παρουσίαση και δημοσίευση των αποτελεσμάτων της έρευνας, ενώ η μεθοδολογία και η φύση του προγράμματος αυτού αγγίζει, αν δεν επιβάλλει, τη σύγχρονη διδακτική μεθοδολογία του Project, «έναν τρόπο ομαδικής διδασκαλίας, στην οποία συμμετέχουν αποφασιστικά όλοι και η ίδια η διαδικασία διαμορφώνεται και διεξάγεται από όλους όσους συμμετέχουν» (Frey, 1986). Παράλληλα, θα αναπτύξουμε ένα πλήρες παράδειγμα για το πρώτο θεματικό πεδίο διερεύνησης του θέματος καθώς ο περιορισμένος χώρος της εισήγησης δεν μας επιτρέπει την πλήρη ανάπτυξή του.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΕΣ

Οι βασικοί αποδέκτες του Project είναι οι καθηγητές φιλόλογοι της Κορινθίας που επιθυμούν να αναλάβουν Project στην Τοπική Ιστορία της Τρίτης Γυμνασίου. Το Project μπορεί να πραγματοποιηθεί στα πλαίσια της νέας «Ζώνης καινοτόμων δράσεων - Πιλοτική Εφαρμογή Προγράμματος της Ευέλικτης Ζώνης στην Υποχρεωτική Εκπαίδευση, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο), εφόσον ενταχθεί το σχολείο του σε αυτή. Τέλος, μπορεί να πραγματοποιηθεί στα πλαίσια της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (Λεοντσίνης, 1996). Στην περίπτωση αυτή, θα πρέπει όμως να συμμετάσχει οπωσδήποτε ένας φιλόλογος διότι δίδεται σημασία πρωτίστως στην ιστορική μελέτη.

Η ΑΡΧΑΙΑ ΚΟΡΙΝΘΟΣ ΣΤΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η Κόρινθος υπήρξε μεγάλη οικονομική, εμπορική και πολιτική δύναμη της Ελληνικής Αρχαιότητας. Η πόλη του Πήγασου, του Βελλερεφόντη, του Σίσυφου, του Περιάνδρου τυράννου, του εμπορίου και των αποικιών, του κορινθιακού ρυθμού και της τριήρους δέσποσε για μια μεγάλη περίοδο στην Αρχαία Ελληνική Ιστορία. Επιβίωσε της Ρωμαϊκής Κατάκτησης, είδε το πρόσωπο του Αποστόλου Παύλου και δέχθηκε τις επιστολές του.

ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ

Δεν είχε ξημερώσει ακόμα η Μεγάλη Πέμπτη στις 12 Απριλίου 1990 στην Αρχαία Κόρινθο, όταν μια σπείρα αρχαιοκαπήλων επιτέθηκε στο φύλακα του Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου, κ. Θεοφάνη Κακούρη. Τον χτύπησαν άσχημα και πραγματοποίησαν ίσως τη μεγαλύτερη γνωστή ληστεία αρχαίων αντικειμένων στη νεότερη Ιστορία της Ελλάδας. Τα αντικείμενα προέρχονταν από ανασκαφές εκατό χρόνων της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών. Συνολικά ήταν 286 αντικείμενα, χάλκινα, γυάλινα και γλυπτά, ειδώλια και ανάγλυφα, αττικά μελανόμορφα αγγεία και κορινθιακά κεραμικά. Από κει και ύστερα άρχισε μια μεγάλη αναζήτηση στο εξωτερικό από τις υπηρεσίες του ελληνικού κράτους και αρχαιολόγους της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Αρχαιοτήτων. Η μεγάλη δημοσιότητα που δόθηκε στα μέσα ενημέρωσης στο εξωτερικό, και η δημοσίευση των κλαπέντων σε ειδικευμένα έντυπα, όπως το *Ifar* (Ifar Reports, 1990), *Trace* (1992), *FORBES*, ή η διακίνηση της είδησης σε έντυπα μεγάλης κυκλοφορίας όπως η *International Herald Tribune* έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αποτροπή της πώλησης των κλαπέντων αρχαίων σε δημόσιες δημοπρασίες ή παράνομες αγοραπωλησίες καθώς κατοχυρώθηκαν στο ελληνικό δημόσιο. Η επόμενη πράξη στο δράμα των Αρχαίων της Κορίνθου ήταν ο εντοπισμός τους στο Μαϊάμι της Φλόριδα στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, οι διαδικασίες επιστροφής, η τελική επιστροφή και η επίσημη παραλαβή τους στην Ελλάδα. Οι μαθητές καλούνται να ανασυνθέσουν το αστυνομικό σκηνικό που δεν έχει τίποτα να ζηλέψει κι από το πιο ευφάνταστο κινηματογραφικό σενάριο, να ακολουθήσουν τα βήματα των αρχαιοτήτων, να βιώσουν και να παίζουν το ρόλο των δημοσιογράφων, των αρχαιολόγων, των άλλων υπηρεσιών αλλά και όλων των εμπλεκόμενων προσώπων.

ΣΚΟΠΟΙ ΤΟΥ PROJECT

1. Να αναδειχθεί η μακραίωνη Ιστορία της Κορίνθου και να κατανοηθεί από τους μαθητές ο πολυδιάστατος ρόλος της πόλης στην αρχαιότητα. 2. Να επισημανθεί η αξία των αρχαιολογικών χώρων και των ευρημάτων σε συνδυασμό με την καλλιέργεια της συνείδησης των μαθητών σχετικά με την πολιτιστική κληρονομιά μας.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΤΟΧΟΙ

Να κατανοήσουν τη σημασία της θέσης της Αρχαίας Κορίνθου στο Χώρο και το Χρόνο. Να γνωρίσουν την εξελικτική πορεία του Κορινθιακού Πολιτισμού και ιδιαίτερα της Κορινθιακής Τέχνης. Να ευαισθητοποιηθούν για το πολιτισμικό κληροδότημα του παρελθόντος, να ενεργοποιηθούν και να κινητοποιηθούν σε τοπικό, εθνικό και γιατί όχι διεθνές επίπεδο.

ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ

Κατά τη διάρκεια ανάπτυξης του προγράμματος γίνεται ανάλυση δεδομένων από τις πηγές, σύνδεση δεδομένων, ενισχύεται η αφαιρετική και συνθετική δραστηριότητα, παράγονται πληροφορίες, αναπτύσσεται η κρίση και ο υποθετικός, αποδεικτικός, συμπερασματικός συλλογισμός και η τεχνική της επιχειρηματολογίας. Το θέμα προσεγγίζεται βιωματικά και ενισχύεται η φαντασία. Με την έρευνα (αναζήτηση, εξέταση, αξιολόγηση, εξειδίκευση και γενίκευση, έλεγχο, αποδοχή και απόρριψη στοιχείων) δημιουργείται ένα ολοκληρωμένο περιβάλλον μάθησης που αναπτύσσει τις μαθησιακές και παιδαγωγικές δεξιότητες των μαθητών (Husbands, 1996).

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ

Με την ανάπτυξη πνεύματος συνεργασίας (Ματσαγούρας, 1995) και μάθησης επικεντρωμένης στην εργασία κατά ομάδες (Κανάκης, 1987) κατά το *ομαδοκεντρικό* πνεύμα, (Meyer, 1987) ενισχύεται η επικοινωνιακή ικανότητα και η κοινωνικοποίηση των μαθητών σε συνδυασμό με την ανάπτυξη *αλληλοδιδακτικής* σχέσης μεταξύ τους, καθώς οι ομάδες καλούνται να εξηγήσουν στα μέλη των υπόλοιπων ομάδων το ιδιαίτερο *θεματικό πεδίο* που έχουν αναλάβει να διερευνήσουν και να αναπτύξουν.

ΘΕΜΑΤΙΚΑ ΠΕΔΙΑ

Οι ομάδες των μαθητών αναλαμβάνουν να διερευνήσουν τα παρακάτω *θεματικά πεδία*: 1. *Η Αρχαία Κόρινθος ως μεγάλη δύναμη του Αρχαίου Κόσμου*. 2. *Η Ιστορία της Αρχαίας Κορίνθου από τη νομισματοκοπία της*. 3. *Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου*. 4. *Το ίδιο το γεγονός*. 5. *Συνεντεύξεις*. 6. *Διερεύνηση του Τύπου*. 7. *Νομική και Ποινική διάσταση των πράξεων αρχαιοκαπηλίας*.

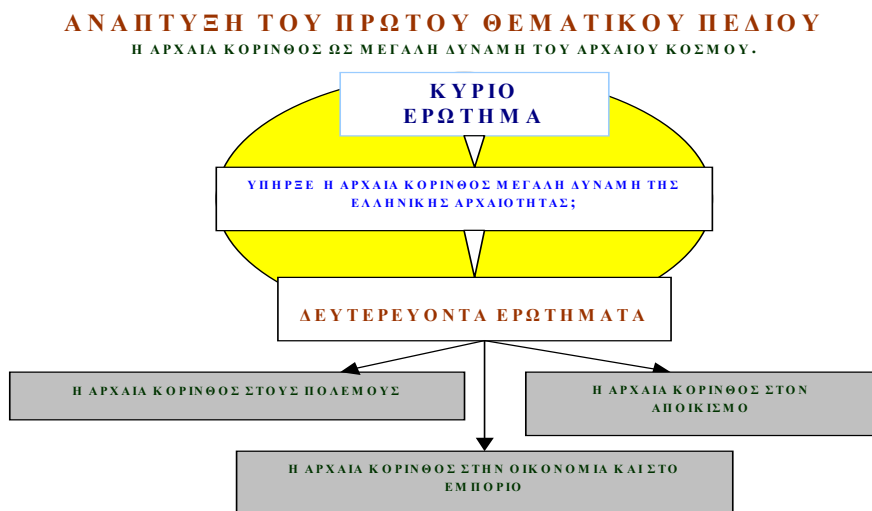
ΠΛΗΡΗΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΝ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ

- *Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθηνών*: www.ascsa.edu.gr, http://www.ascsa.edu.gr/corinth/info/theft_gr.htm,
- Σχετικές σελίδες από τον Κόμβο του Υπουργείου Πολιτισμού: <http://www.culture.gr/2/21/211/21104m/g211dm07.html>, <http://www.culture.gr/2/21/211/21104m/g211dm02.html>
- *Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων*: <http://www.hri.org/E/01-01-23.dir/keimena/art/art1.htm>, <http://www.hri.org/E/01-03-05.dir/keimena/greece/greece8.htm>, <http://www.hri.org/news/greek/mpegrb/2001/01-01-22.mpegrb.html> <http://www.hri.org/E/01-01-20.dir/keimena/greece/greece1.htm>
- Σχετικές σελίδες από το αρχείο της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*: <http://archive.enet.gr/1999/09/19/on-line/keimena/art/art2.htm>
- Κόμβος *Οδυσσέας* του Υπουργείου Πολιτισμού: www.culture.gr, <http://www.culture.gr/2/21/211/21104a/g211da05.html>
- *Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού*: www.ime.gr
- *ΣΙΚΥΩΝ*. Ένας αξιόλογος Κόμβος για την ιστορία της Αρχαίας Κορίνθου, μεταξύ άλλων πόλεων: www.sikyon.com, http://www.sikyon.com/contents_gr3.html, http://www.sikyon.com/Korinth/history_gr.html
- *Επιστροφή στην Κορινθία*, Ιστότοπος του Χαράλαμπου Δήμου. www.charadimou.net
Επιλέξτε το σύνδεσμο *Επιστροφή στην Κορινθία*: <http://www.de.sch.gr/~chdimou/Corinto.htm>

- Σχεδιάγραμμα Ρωμαϊκής Κορίνθου: <http://ee.tamu.edu/~pdpap/ancient/cityplan/cityplan.htm>
- Σχεδιάγραμμα πόλης σε δυναμική μορφή με σχετικές δημοσιεύσεις για κάθε χώρο: <http://corinth.sas.upenn.edu/corinth.html>
- Τοπική Ιστορία από το Δήμο Κορινθίων: <http://www.city-of-corinthos.gr/istoria/index.htm>
- Αρχαία Κόρινθος: <http://eld.teipir.gr/prefectures/greek/Korinthias/Korinthos.htm>
- Αξιόλογο φωτογραφικό υλικό: <http://members.tripod.com/~aeroclub/korinthos.html>
- Αποικισμός: <http://www.csd.uch.gr/~lazouras/apoik2.htm>
- Ίδρυμα IFAR: www.ifar.org

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΠΛΗΡΟΥΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΘΕΜΑΤΙΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ

Θα αναπτύξουμε το πρώτο *Θεματικό Πεδίο* ως ενδεικτικό παράδειγμα ανάπτυξης και των υπόλοιπων *θεματικών πεδίων* που ολοκληρώνουν τη διερεύνηση του θέματος. (Σχήμα 1)

Σχήμα 1: Σχηματική περιγραφή μεθόδου ανάπτυξης του πρώτου Θεματικού Πεδίου

Κύριο Ερώτημα

Η Αρχαία Κόρινθος υπήρξε μεγάλη δύναμη της Ελληνικής Αρχαιότητας; Το ερώτημα προσδιορίζει ως τομέα διερεύνησης τη *δύναμη* της πόλης. Επομένως θα πρέπει να εξεταστούν όλες οι πιθανές αξιόλογες δραστηριότητες της πόλης από δευτερεύοντα ερωτήματα που θα τεθούν:

Δευτερεύοντα Ερωτήματα

Α) Η Αρχαία Κόρινθος στους πολέμους. Β) Η Αρχαία Κόρινθος στην οικονομία και στο εμπόριο. Γ) Η Αρχαία Κόρινθος στον Αποικισμό.

Αντληση πληροφοριών

Ιστορικά στοιχεία μπορούν να αντληθούν: Α) Από σχολικά εγχειρίδια της Αρχαίας Ιστορίας (Τσακίρας & Τιβέριος, 2000). Β) Το λογισμικό *Κασταλία* (Παραγωγή του έργου «Ναυσικά». Από τη 01 Πληροφορική Α.Ε., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Τμήμα Πληροφορικής, τομέας ΕΚΠΑ, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας). Είναι ένα λογισμικό με πλούσιο υλικό (πηγές, ιστορικά και εποπτικά στοιχεία) για την Αρχαϊκή Κόρινθο, μεταξύ άλλων. Γ) Βιβλιογραφία από τις Τοπικές και Σχολικές Βιβλιοθήκες. Οι Σχολικές βιβλιοθήκες της Κορινθίας βρίσκονται στα παρακάτω σχολεία: Γυμνάσιο Λεχαίου, Εν. Λύκειο Βραχατίου, Γυμνάσιο Βέλου, 1^ο Εν. Λύκειο Κιάτου, Εν. Λύκειο Νεμέας, Γυμνάσιο Γκούρας. Δ) Πληροφοριακό, φωτογραφικό και εικαστικό υλικό από τις αναφερθείσες διευθύνσεις του Διαδικτύου.

Έρευνα Πεδίου και ενδεικτικές ενέργειες

Επίσκεψη στον Αρχαιολογικό Χώρο και το Μουσείο, στα αρχαία λιμάνια των Κεχερών και του Λεχαίου. Βιντεοσκόπηση και φωτογράφιση κατόπιν αδείας, διαμόρφωση - εξασφάλιση σχεδιαγραμμάτων. Συνεντεύξεις με τους αρχαιολόγους της Αμερικανικής Σχολής, τους αρχαιολόγους της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, οικονομολόγους, στρατιωτικούς, αρχιτέκτονες. Προετοιμασία για τις συνεντεύξεις με διαμόρφωση ερωτηματολογίων για τη συζήτηση με επεξεργαστή κειμένου MS Word. Μαγνητοφώνηση συνεντεύξεων. Αποφώνηση συνεντεύξεων σε επεξεργαστή κειμένου MS Word. Παρουσίαση των αποτελεσμάτων του Project με το λογισμικό παρουσίασης Ms PowerPoint και τελική παρουσίαση της εργασίας ως ιστοσελίδας. (Προτεινόμενο λογισμικό: Ms FrontPage).

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

Είτε δίδεται το ιστορικό διάγραμμα της Κορινθιακής Ιστορίας είτε ανατίθεται στους μαθητές η εργασία της σύνταξης ενός ιστορικού διαγράμματος της Αρχαίας Κορινθιακής Ιστορίας με τα βασικά γεγονότα της ιστορίας αυτής. Χρησιμοποιείται επεξεργαστής κειμένου Ms Word ή Ms Excel.

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ

Είναι προφανές ότι το Project παρέχει τη δυνατότητα στους εκπαιδευτικούς να το τροποποιήσουν ανάλογα με τις προσδοκίες τους, τις δυνατότητες των μαθητών τους και τη διαθεσιμότητα του χρόνου, διότι, σύμφωνα με τις οδηγίες για τη διδασκαλία του μαθήματος της Τοπικής Ιστορίας στη Γ' Γυμνασίου, το Project θα πρέπει να ολοκληρωθεί σε δέκα διδακτικές ώρες. Η *ευελιξία* θεωρούμε ότι πρέπει να είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά στη σχεδίαση πολύπλευρων διδακτικών δραστηριοτήτων. Γι αυτό, λόγω έλλειψης σχολικού χρόνου, μπορούν να αναδιοργανωθούν τα αρχικά *θεματικά πεδία* και τα *δευτερεύοντα ερωτήματα* ώστε να είναι εφικτή η υλοποίηση των προγραμματισμένων δραστηριοτήτων, σύμφωνα με την κρίση του διδάσκοντα. Εκείνο που έχει σημασία, βέβαια, είναι να τηρηθεί ο *συστηματικός* χαρακτήρας της έρευνας και της οργάνωσης του υλικού ώστε το αποτέλεσμα να είναι συγκροτημένο και τεκμηριωμένο.

Αναλυτικότερα για μεθοδολογικές αρχές και άλλα παραδείγματα ανάπτυξης Τοπικής Ιστορίας μπορεί να συμβουλευθεί κανείς το σχολικό εγχειρίδιο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου για την Τοπική Ιστορία (Λεοντσίνης & Ρεπούση, 2001). Τέλος, προτείνεται η *διαθεματική* επέκταση του Project μακροπρόθεσμα (την επόμενη σχολική χρονιά, για παράδειγμα), σε συνεργασία με το μάθημα της Ξένης Γλώσσας (Γαλλικά, Αγγλικά, Γερμανικά), την Πληροφορική (ανάπτυξη των ποικίλων δραστηριοτήτων στο εργαστήριο, δημοσίευση των αποτελεσμάτων στην ιστοσελίδα του σχολείου), την Πολιτική και Κοινωνική Αγωγή (στο έβδομο *θεματικό πεδίο*), τη Γεωγραφία και τα Καλλιτεχνικά (στη διερεύνηση και τη σχεδιαστική απόδοση του χώρου).

Βιβλία αναφοράς για την Κορινθιακή Ιστορία

- ✓ Κουτίβα Σταύρου, *Ιστορία της Κορινθίας*, 4 τόμοι, Αθήνα, 1972.
- ✓ Μηλιαράκη Αντωνίου, *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας*, Καραβίας, Αθήνα, ΜCMXCXV.
- ✓ Παισανίου, *Κορινθιακά*.
- ✓ Φουριώτη Αγγέλου, *Από το μύθο στην Ιστορία*, Κορινθιακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1977.
- ✓ Φουριώτη Αγγέλου, *Κόρινθος, η Ιστορία Α΄, Κάτω από το ολιγαρχικό καθεστώς, 582 – 370 π. Χ.*, Κορινθιακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1973.
- ✓ Φουριώτη Αγγέλου, *Κόρινθος, η Ιστορία Β΄, 369 – 146 π.Χ.*, Κορινθιακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1974.

Ας σημειωθεί ότι στην Κόρινθο λειτουργεί *Δημοτική Βιβλιοθήκη*, (Οδός: Πυλαρινού 84, Τηλέφωνο: 0741 21236).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Frey, K. (1986) *Η μέθοδος Project. Μια μορφή συλλογικής εργασίας στο σχολείο ως θεωρία και πράξη*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, σ. 9.
- Husbands C. (1996), *What is History teaching*, Open University Press, Buckingham,. (Description of Thinking – from J. Saxton and N. Morgan, *Asking better questions*, Drake, London, 1994).
- Ifar Reports (Ιούνιος 1990), (vol. 11, no. 6).
- Κανάκης, Ι. (1987), *Η οργάνωση της διδασκαλίας – μάθησης με ομάδες εργασίας*. Αθήνα.
- Λεοντσίνης Γ. & Ρεπούση Μ. (2001), *Η Τοπική Ιστορία ως Πεδίο Σπουδής στο Πλαίσιο της Σχολικής Παιδείας*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα.
- Λεοντσίνης Γ. (1996), *Διδακτική της Ιστορίας: Γενική – τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.
- Ματσαγούρας, Η. (1995), *Ομαδοσυνεργατική διδασκαλία*, Γρηγόρης, Αθήνα.
- Meyer, E. (1987), *Ομαδική διδασκαλία: θεμελίωση και παραδείγματα*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Τσακίρα Λ., Τιβέριου Μ. (2000), *Ιστορία των Αρχαίων Χρόνων ως το 30 π. Χ.*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων. Αθήνα. Διδακτικό εγχειρίδιο Ιστορίας για την Α΄ Γυμνασίου, κεφ. 5.